

Михайло Кумановський,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та процесу
Національного авіаційного університету

Андрій Кузьмін,
студент Національного
авіаційного університету

УДК 343.233

Характеристика деяких обставин, що виключають злочинність діяння

За деяких обставин коло діянь за своїми зовнішніми рисами, особливо за заподіяною шкодою, мають ознаки суспільно небезпечних та протиправних, але не є такими. Такі дії, за наявності обставин, передбачених законом, не є злочином, а особа, яка їх вчинила, не підлягає кримінальній відповідальності.

Одними з таких дій є необхідна оборона. Відповідно до ч. 1 ст. 36 Кримінального Кодексу України (далі – КК України), необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інте-

ресів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Право на необхідну оборону є природним і невідчужуваним, а також абсолютним правом людини. Кожний громадянин має право на необхідну оборону незалежно від можливості звернутися за допомогою до органів влади або посадових осіб для відвернення або припинення посягання [1, с. 27].

Право на необхідну оборону виникає лише за наявності відповідної підстави, якою є вчинення суспільно небезпечного посягання, що зумовлює у того, хто захищається, необхідність у негайному його відверненні або припиненні шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає [2, с. 115].

Ця підстава необхідної оборони складається з двох елементів: суспільно небезпечного посягання і необхідності в його негайному відверненні або припиненні.

Під суспільно небезпечним посяганням розуміють посягання з боку особи, на що прямо вказує ч. 1 ст. 36 КК. Посягнути – означає спробу заподіяти шкоду. Тобто, коло правоохоронюваних інтересів, що можуть бути об'єктом посягання, є практично необмеженим.

Однак слід зазначити, що дія, що не є суспільно небезпечною, за жодних обставин не може зумовити право на необхідну оборону.

Другим елементом, що характеризує підставу необхідної оборони, є наявність у того, хто захищається, необхідності в негайному відверненні або припиненні наявного суспільно небезпечного посягання. Така необхідність виникає у разі, якщо зволікання з боку того, хто обороняється, в заподіянні шкоди тому, хто посягає, загрожує негайною і явною шкодою для правоохоронюваних інтересів. Отже, надаючи громадянам право на необхідну оборону, закон має на увазі лише такі випадки захисту, за яких громадянин змушений невідкладно заподіяти шкоду тому, хто посягає, з тим, щоб відвернути або припинити посягання та ефективно здійснити захист [1, с. 116].

Також, ч. 1 ст. 36 КК України, передбачено ознаки необхідної оборони, які визначаються і теорією кримінального права, до яких відносяться:

– мета оборони. Кінцевою метою необхідної оборони є захист правоохоронюваних інтересів або прав особи, що обороняється, іншої особи,

громадських інтересів або інтересів держави від суспільно небезпечного посягання. Для визнання оборони правомірною достатньо, щоб особа, яка обороняється, діяла саме з цією метою, і зовсім не обов'язково, щоб її було фактично досягнуто (наприклад, особа, яка обороняється, заподіяла тому, хто посягає, шкоду, проте не змогла припинити посягання, що розпочалося). Якщо той, хто захищався, керувався іншою метою (наприклад розправи над тим, хто посягає), то його дії набувають протиправного характеру, у зв'язку з чим відповідальність за заподіяну шкоду повинна наставати на загальних підставах;

– спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди. Шкоду за необхідної оборони має бути заподіяно лише тому, хто посягає, а не іншим особам. Якщо при необхідній обороні, заподіяно шкоду не причетній до нападу особі, відповідальність може настати залежно від наслідків за заподіяння шкоди через необережність;

– характер дій того, хто захищається. Поведінка того, хто захищається, за необхідної оборони може бути тільки активною, тобто може виражатися лише в діях, на що прямо вказано в ч. 1 ст. 36 КК. Такими діями можуть бути як фізичні зусилля особи, яка захищається (наприклад, завдання ударів кулаком), так і використання різноманітних знарядь, предметів, механізмів, пристроїв тощо. Особа при цьому може використовувати навіть зброю (холодну і вогнепальну), якщо напад на неї здійснюється озброєною особою чи групою осіб, або при відверненні протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає;

– своєчасність оборони. Дії особи, яка обороняється, визнаються правомірними лише у разі, якщо їх було вчинено протягом часу здійснення посягання. Тобто захист буде правомірним лише протягом часу

існування стану необхідної оборони, що визначається тривалістю суспільно небезпечного посягання, яке потребує свого негайного відвернення або припинення.

Якщо ж шкоду заподіяно вже після того, як посягання було відвернено або закінчено, і для особи, яка захищалася, було очевидно, що в застосуванні засобів захисту явно відпала необхідність, відповідальність настає на загальних підставах або за статтями 116, 118, 123 або 124 КК України;

– співрозмірність оборони. Ця ознака характеризує межі необхідної оборони, які хоча прямо і не названо в законі, проте висновок про них можна зробити, аналізуючи ч. 1 і ч. 3 ст. 36 КК. Відповідно до ч. 1 заподіяна тому, хто посягає, шкода має бути необхідною і достатньою у певній обстановці для негайного відвернення або припинення посягання, а з ч. 3 впливає, що заподіяна тяжка шкода (смерть або тяжкі тілесні ушкодження) має відповідати двом обставинам, взятим у єдності: небезпечності посягання та обстановці захисту. Тобто заподіяння тому, хто посягає, смерті або тяжкого тілесного ушкодження визнається співрозмірним, якщо ця тяжка шкода відповідала небезпечності посягання й обстановці захисту.

Небезпечність посягання визначається цінністю блага, що охороняється законом, на яке спрямовано посягання (життя, здоров'я, власність, тілесна недоторканність, суспільний порядок тощо), і реальною загрозою заподіяння шкоди цьому блага з боку того, хто посягає.

Заподіяна тому, хто посягає, шкода має бути співрозмірною із обстановкою захисту, що визначається реальними можливостями і засобами того, хто захищається, для відвернення або припинення посягання. Характер такої обстановки залежить від реального співвідношення сил, можливостей і засобів особи, що захищається, і особи, яка посягає.

Не слід плутати стан необхідної оборони зі станом крайньої необхідності. Відповідно до ст. 39 КК крайня необхідність — це правомірне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з метою усунення небезпеки, що загрожує, якщо її в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж шкода відвернена.

Право на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності є субсидіарним (додатковим) правом. Ним громадянин може скористатися лише в тому разі, якщо в певній обстановці заподіяння шкоди є вимушеним, крайнім, останнім засобом усунення небезпеки.

Стан крайньої необхідності виникає за наявності до того відповідної підстави, що складається з двох елементів:

- небезпеки, що загрожує охоронюваним законом інтересам особи, суспільства або держави;
- неможливості усунення цієї небезпеки іншими засобами, крім заподіяння шкоди інтересам суб'єктів, не причетних до створення такої небезпеки.

Першою ознакою підстави крайньої необхідності є наявність небезпеки, що може впливати з різних джерел: недбале поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими, радіоактивними, легкозаймистими, їдкими речовинами та іншими предметами, яким властива внутрішня об'єктивна спроможність вражати людину, заподіювати їй смерть або тілесні ушкодження, руйнувати, ушкоджувати або знищувати майно чи інші цінності. Небезпеку можуть становити стихійні сили природи (повені, обвали, зсуви, зливи тощо), напади тварин тощо.

Небезпека має загрозовувати саме особистості, охоронюваним законом правам особи або правоохоронюваним суспільним або державним інтересам, і має бути наявною, тобто безпосередньо загрозовувати правоохоронюваним інтересам. Якщо така

небезпека ще не виникла або, навпаки, уже реалізувалася в заподіяній шкоді, то це виключає стан крайньої необхідності. Початковий момент виникнення небезпеки — це етап, коли вже існує загроза безпосереднього заподіяння шкоди (наприклад, безпосередня загроза затоплення, аварії, смерті тощо). Кінцевий момент існування такої небезпеки визначається або припиненням цієї загрози, або її реалізацією (наприклад, пожежа знищила майно або погашена, паводок спав, зсув припинився, аварія відвернена і т. ін.).

Другою ознакою підстави крайньої необхідності є відсутність реальної можливості усунути небезпеку, що загрожує, іншими засобами, ніж заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам.

Це означає, що особа в обставині, що склалася, змушена заподіяти шкоду, оскільки інших можливостей усунути безпосередню небезпеку немає. Іншими словами, заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам має бути єдино можливим засобом захисту від такої небезпеки. Тому, якщо в особі є декілька засобів усунення небезпеки, у тому числі і не пов'язаних із можливістю заподіяння шкоди, то це означає, що вона не перебуває в стані крайньої необхідності, а отже, і заподіяну нею шкоду не можна визнати правомірною. Звісно, це правило поширюється тільки на випадки, коли особа усвідомлювала наявність у неї декількох можливостей усунення небезпеки, але не скористалася тією з них, що не пов'язана із заподіянням шкоди правоохоронюваним інтересам. Якщо ж у цій ситуації було допущено помилку, то заподіяння шкоди слід оцінювати за правилами уявної крайньої необхідності [3, с. 124].

Правомірність заподіяння такої шкоди визнається за умови, що поведінка особи відповідає певним ознакам, що характеризують:

- - її мету — в стані крайньої необхідності це усунення небезпеки.

Особа уявляє, яким чином небезпеку буде усунуто: шляхом знищення або ушкодження джерела небезпеки, перевезення людей у безпечне місце за допомогою взятого без дозволу чужого транспорту тощо;

- спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди. У стані крайньої необхідності шкода заподіюється правоохоронюваним інтересам держави, суспільства або особи;

- характер дій. Відповідно до ст. 39 КК України, стан крайньої необхідності припускає лише активну поведінку суб'єкта, наприклад, різні самоуправні дії, пов'язані із вилученням майна, його ушкодженням або знищенням, заволодінням зброєю або наркотичними засобами, транспортом, приховуванням злочинів, розголошенням державної або військової таємниці, порушенням різноманітних правил обережності, заподіянням шкоди життю або здоров'ю людини, позбавленням його особистої свободи тощо;

- своєчасність заподіяння шкоди — лише протягом часу, поки існує стан крайньої необхідності;

- межі заподіяння шкоди — фактично не передбачені, проте висновки про ці межі можна зробити, враховуючи тлумачення ч. 2 ст. 39 КК України, яка визначає перевищення меж крайньої необхідності як заподіяння шкоди більш значної, ніж шкода відвернута. Отже, граничною і правомірною у стані крайньої необхідності повинна визнаватися заподіяна шкода, якщо вона рівнозначна шкоді відверненій або є менш значною, ніж відвернена шкода. Вирішуючи питання про співвідношення заподіяної і відверненої шкоди, необхідно виходити з конкретних обставин самої події, враховувати характер і розмір спричиненої і відверненої шкоди, а також пріоритетність благ або цінностей [3, с. 125].

Питання про визнання ступеню шкоди, вирішує суд у кожному окремому випадку на основі об'єктивних і суб'єктивних критеріїв з урахуван-

ням конкретних обставин певної події.

З усього вищенаведеного, можна визначити такі відмінності необхідної оборони та кайної необхідності:

- За необхідної оборони джерело небезпеки - суспільно небезпечне посягання людини. За крайньої необхідності джерело небезпеки може бути найрізноманітнішим;

- Необхідна оборона виражається в активних діях, а крайня необхідність може бути виражена і в бездіяльності;

- За необхідної оборони шкода завдається посягаючому, а за крайньої необхідності - інтересам установ, організацій та осіб, здебільшого непричетних до виникнення небезпеки і які викликають своєю діяльністю;

- За необхідної оборони не вимагається таких обов'язкових для крайньої необхідності умов, як неможливість усунення небезпеки іншим способом, окрім заподіяння шкоди менш значної, ніж відвернена. Якщо з'ясовується, що загрожуючої небезпеки можна було уникнути, наприклад, сховатися, втекти, то крайньої необхідності не буде. За необхідної оборони така умова не ставиться;

- Під кутом зору необхідної оборони заподіяна шкода може перевищувати ту, яка загрозувала, а за крайньої необхідності це неможливо. Згідно зі ст. 1171 ЦК, шкоду, заподіяну в стані крайньої необхідності, повинна відшкодувати особа, що її заподіяла, а за необхідної оборони, відповідно до статті 1161 ЦК України такої умови немає.

За останні роки рівень і динаміка злочинності неухильно ростуть. Домінуюче значення набувають насильницькі злочини, що відносяться до категорії тяжких та особливо тяжких. В результаті фінансово-економічної кризи значно зросла кількість злочинів проти власності. Загрозливе значення набуває все більш посилюється озброєний характер злочинів. У ряді регіонів країни

злочинність виходить з під контролю правоохоронних органів, гарантія безпеки людей відсутня майже повністю[4]. Незважаючи на всі зусилля законодавців, щодо вдосконалення правоохоронної системи, злочини скоюються повсюдно, і держава не може забезпечити достатній рівень захисту своїх громадян. Цьому свідчить статистика скоюваних злочинів проти життя і здоров'я та власності, кількість яких (зарєєстрованих!) в 2017 році, на відміну від 2013, збільшилась з 272 тис. до 786 тис. [5].

Людина повинна мати можливість сама захистити себе, свою власність і інтереси, і це право абсолютним чином має бути гарантовано законом. Держава повинна бути зацікавлена в тому, щоб кожна людина мала максимум правових можливостей для свого захисту. З цією метою застосовуються кримінально-правові норми про необхідну оборону. Українське кримінальне законодавство формулює систему взаємопов'язаних правових норм в дуже вузьких рамках, вимагаючи дотримуватися умов правомірності, що відносяться як до посягання, так і до захисту. У нормах про необхідну оборону присутній оціночна категорія, при якій право визначення пропорційності захисту і посягання віддано на розсуд суду. Тому, хто обороняється слід виконувати передбачені умови правомірності необхідної оборони, щоб не порушити цей принцип пропорційності. Визначення таких умов викликає великі труднощі навіть у фахівців, що в свою чергу, призводить до численних судових помилок і необгрунтованого осуду осіб. Правильне розуміння інститутів необхідної оборони і крайньої необхідності, правильне застосування на практиці має велике значення в справі боротьби зі злочинністю, в боротьбі з грабіжниками, гвалтівниками і вбивцями. Все це зобов'язує органи поліції, слідства, суду і прокуратури не допускати помилок у своїй роботі і вміти правильно вирішувати питання про наявність або відсутність

у тому чи іншому конкретному випадку необхідної оборони чи крайньої необхідності, що виключає суспільну небезпеку діянь.

Законодавство повинно бути чітко визначеним, конкретним, доступним в розумінні як фахівцям, так і всім громадянам держави. Людина повинна мати можливість сама захищати себе, свою власність і закон-

ні інтереси інших осіб, і це право має бути гарантовано законом. Вважаємо, що важливо істотно реформувати вітчизняне законодавство в сфері необхідної оборони. Воно повинно стати надійним механізмом, що дозволить особі діяти без остраху стати жертвою кримінального переслідування за свої дії.

Список використаних джерел

1. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України.- 2-ге вид.; переробл. і допов.- Х.: Право, 2011. - 1128 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України.-4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.- К.: Юридична думка, 2007.- 1184 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко [та інші]; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. - К.: Юрінком Інтер, 2016. - 1064 с.
4. Закон і бізнес, ЗМІ. / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/121879genprokuratura_nadala_shokuyuchu_statistiku_schodo_rostu_riv.html
5. Вісник прокуратури. Необхідна оборона як захист особи від злочинних посягань / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/announcer.html>.

Кумановський М. В., Кузьмін А. Р. Характеристика деяких обставин, що виключають злочинність діяння

У статті визначається поняття необхідної оборони та крайньої необхідності за кримінальним законодавством України, визначаються їх ключові ознаки та особливості, розглядаються умови правомірності необхідної оборони та крайньої необхідності.

Ключові слова: необхідна оборона, крайня необхідність, обставини, що виключають злочинність діяння, захист прав.

Кумановский М. В., Кузьмин А. Р. Характеристика некоторых обстоятельств, исключающие преступность деяния

В статье определяется понятие необходимой обороны и крайней необходимости по уголовному законодательству Украины, определяются их ключевые признаки и особенности, рассматриваются условия правомерности необходимой обороны и крайней необходимости.

Ключевые слова: необходимая оборона, крайняя необходимость, обстоятельства, исключающие преступность деяния, защита прав.

Kumanovsky M., Kuzmin A. Characteristics of certain circumstances excluding crime of exercise

The article defines the concept of necessary defense and extreme necessity under the criminal legislation of Ukraine, determines their key features and features, examines the conditions of legality of the necessary defense and extreme necessity.

Key words: necessary defense, extreme necessity, circumstances that exclude the crime of an act, protection of rights.